

DOKUMENTI

Documents

Dr Milan RISTOVIĆ

IZVEŠTAJ VRHOVNOG RABINA JUGOSLAVIJE DR ISAKA ALKALAJA O DOGAĐAJIMA U JUGOSLAVIJI OD KRAJA MARTA DO KRAJA JUNA 1941. GODINE

U leto i jesen 1941. godine Britanci i jugoslovenska vlada, s jedne, i grupa oficira Jugoslovenske vojske, s druge strane, pokušavali su da uspostave stalnu vezu.¹ U to vreme, vesti iz Jugoslavije su bile retke, nepouzidane a njihovi nosioci begunci kojima je uspelo da napuste granice "Evropske tvrđave". Iz svedočanstava očevidaca, obojenih ličnim iskustvima, jugoslovenskoj vladi, koja se takođe našla u izbeglištvu i bila osuđena na oslanjanje u održavanju nesigurne veze sa zemljom na svoje britanske saveznike, njihove obaveštajne izvore ili osovinsku štampu, bilo je prvih meseci izbeglištva jedino na taj način moguće da dopuni sliku stanja koje je tamo vladalo.

Izveštaji ili svedočenja jevrejskih izbeglica dostavljanih vladi posle dolaska u vezu sa nekim od preostalih jugoslovenskih poslanstava ili konzulata u neutralnim i savezničkim državama, sadržavali su i prve vesti o masovnim represalijama okupacionih vlasti i novih domaćih kolaboracionističkih režima prema civilnom stanovništvu. Tako je jugoslovenska vlada, a njenim posredstvom i druge savezničke vlade, veoma rano, mnogo pre nekih drugih savezničkih vlada, bila obaveštena i o merama uništenja jugoslovenskih Jevreja.²

1 O uspostavljanju prvih veza sa zemljom v.: Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. I, Zagreb/Beograd, 1979, str. 75-104.

2 Tako su pouzdani izveštaji o holokaustu u Poljskoj stigli do savezničkih vlada krajem leta 1942. godine; Peter Longerich (Hrsg), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Munchen/Zurich, 1989, str. 428, 437-440, dok. 204. O ulozi jevrejskih "glasnika" u prenošenju vesti sa teritorija pod nemačkom upravom i okupacijom v.: Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933-1945*, New York 1992, poglavlje "Messengers", str. 217-224.

Podaci o prilikama u Jugoslaviji sakupljeni su organizovano od jevrejskih izbeglica pre svega, u Carigradu i Ankari, kao i u jugoslovenskom poslanstvu u Lisabonu. Do vlade je preko Turske u oktobru 1941. godine stigao i Memorandum episkopata Srpske pravoslavne crkve o ustaškim pokoljima srpskog življa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koji je bio podnesen nemačkom glavnom zapovedniku Srbije. Njega je u Carigrad iz Beograda doneo lekar Miloš Sekulić.³

Jedan od prvih i najopširnijih izveštaja o zbivanjima u Jugoslaviji prvih meseci okupacije upućen je vladi iz Ankare sredinom jula 1941. godine.⁴ Njegov autor bio je rabin dr Isak A. Alkalaj (Jichak Ben Avraham Alkalaj), duhovni vođa i jedna od najuglednijih ličnosti jugoslovenske jevrejske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji.

U Ambasadi Kraljevine Jugoslavije napravljene su tri kopije dokumenta. Kako stoji u napomeni ambasadora dr Ilije Šumenkovića, zabeleženoj na poleđini dokumenta, srpski tekst upućen je u London jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova "po engl.(eskom) kuriru 14. VII (19) 41"; jedan primerak francuskog prevoda takođe po engleskom kuriru upućen je (jugoslovenskom ?) poslanstvu u Kairo, dok je drugi primerak francuskog prevoda dostavljen britanskom ambasadoru u Ankari Hju Nečbul Hjugseni (Hugh Knatchbull-Hugessen).⁵

Alkalaj je svojim izveštajem (21 i po stranica kucanog teksta) obuhvatio vreme od 25. marta do druge polovine juna 1941. godine, usredsredivši se, pre svega, na događanja u Beogradu i Srbiji, ali je preneo i sve što je saznao o prilikama u drugim krajevima Jugoslavije.⁶ Uneo je u izveštaj svoja lična zapažanja i iskustva, podatke koje je dobio iz različitih izvora za vreme puta kroz Srbiju ka Bugarskoj. Pred čitaocem je zapis pažljivog posmatrača i dobrog pripovedača, koji nastoji da navede izvor iz koga je dobio podatke. Nastojao je da izdvoji one podatke i događaje koje smatra tačnim i svojim očima viđenim od onoga "što se govorilo" i "šta drugi pričaju". Ipak, njegova patriotska osećanja i želje su ponegde preovladale utičući da poveruje upravo u ono što se u pola glasa pričalo i u šta se verovalo; na primer, na taj način pred kraj svog izveštaja piše s ubedenjem o slabom moralu u nemačkoj vojnoj sili ("svi oni, izgleda da su siti ratovanja i da jedva čekaju da se vrate kućama... bekstva iz vojske ima toliko da su vojne vlasti primorane da izdaju naredbu

3 *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1941-1943. Dokumenti*, prir. Bogdan Krizman, Beograd/Zagreb 1981, dok. 81, str. 209-212.

4 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Ambasada u Turskoj, f 37, strogo poverljivo 23A, 1941, "Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji".

5 Isto, 984, 14. VII 1941.

6 Izvod iz ovog dokumenta koji se odnosi na 27. mart 1941. godine objavili su prof. dr Branko Petranović i mr Nikola Žutić u zbirci dokumenata: *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990, str. 418-420

u kojoj se pretilo smrtnom kaznom svakome ko proda ili pokloni civilno odelo nemačkom vojniku... U Pirotu su dva oficira izvršila samoubistvo... U Skoplju se desio isti slučaj").

Nije krio svoje duboko razočaranje zbog događaja koji su pogodili zemlju, posebno ističući brzi raspad vojske. Jugoslovenska vojska, na osnovu iskaza vojnika i oficira s kojim je bio u dodiru, zaključivao je, nije bila dorasla "... svom zadatku iz sledećih razloga: 1. Najbolnija je pojava otepljenje Hrvatske i defetizam u vojsci pristalica "novog poretka" u njoj. 2. Okolnost da naša vojska po svome sastavu nije bila potpuno homogena te je usled toga rad pete kolone bio u mnogome olakšan. 3. Nedostatak vremena novoj državnoj upravi da u vojsci izvrši potrebnu reorganizaciju i da na odgovorne položaje postavi ljude u koje bi se moglo potpuno pouzdati. Usled svega toga u ovom ratu sabotaža u našoj vojsci sprečila je svaku operaciju i svaki ozbiljniji otpor".

Svoj izveštaj dr Alkalaj je zaključio iznošenjem zaključka, kako "iz poraza kao i iz slave narod crpe iskustvo za svoju budućnost i našem narodu biće ova invazija neprijatelja jedan moment kako treba ubuduće raditi za svoj nacionalni život da bi vaskrsao i pošao putem slave, sreće i napretka". Za ovaj navedeni stav moglo bi se reći da je retorska, patriotska figura. Međutim, celokupan dotadašnji život i delovanje dr Isaka Alkalaja u Kraljevini Srbiji i Jugoslaviji potvrđuje njegovu duboku i iskrenu vezu sa sredinom u kojoj je živio.

Isak Alkalaj je rođen 1881. godine u Sofiji, ali je još kao dete sa roditeljima prešao u Beograd.⁷ Školovanje je započeo u srpskoj prestonici, a nastavio i završio u Beču na Višem rabinskom seminaru i Filozofskom fakultetu, kao prvi stipendista društva "Potpora", čiji su osnivači bili najugledniji članovi beogradske sefardske zajednice (Bencion Buli, Salomon Azriel, dr David M. Alkalaj, Benko Davičo i dr Jakov Čelebonović).

Od 1909. godine bio je "zastupnik rabinera sefardskog odreda". Za vreme balkanskih ratova bio je veoma aktivan pozivajući na ispunjavanje građanskih dužnosti vojnika i oficira-Jevreje, organizovao je u sefardskoj zajednici prikupljanje pomoći za vojni sanitet. Po završetku balkanskih ratova svoju duhovnu delatnost proširio je i u novopripojenim krajevima, gde je živela brojna sefardska zajednica. Pred izbijanje Prvog svetskog rata postavljen je za glavnog rabina Srbije. Srbiju je napustio povukavši se vladom 1915. po čijem nalogu je, zajedno sa dr Davidom Albalom bio u misijama u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama.⁸

7 D.A. Noel (Ženi Lebl), *Duhovni vođi beogradskog jevrejstva*, Beograd 1986, (rukopis), str. 41; Herruet Freidenreich-Pass. *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979, str. 84.

8 D.A. Noel (Ženi Lebl), n.d.

Skupština rabina SHS izabrala je 1923. godine dr Alkalaja za svog predsednika. Iste godine, kraljevim ukazaom, postavljen je za vrhovnog rabina kraljevine SHS i odlikovan Ordenom Svetog Save I reda. Nešto manje od godinu dana bio je i predsednik lože "Srbija" Nezavisnog Reda Bene Berit (od 28. aprila 1920. do 26. februara 1921).⁹

Podržavao je cionistički pokret, ali je bio u isti mah i "vatreni jugoslovenski rodoljub i monarhist".¹⁰ Bio je prijatelj kuće Karađorđević i lični prijatelj kralja Aleksandra, koji ga je 1932. godine postavio za senatora.¹¹

Posle aprilske katastrofe rabin Alkalaj je uspeo da sa porodicom preko Bugarske stigne do Ankare, odakle je otišao za Kairo, gde je dobio jugoslovenski diplomatski pasoš, koji mu je omogućio da bez problema otputuje u Sjedinjene Američke Države.¹² Tamo je, uključivši se u rad Udruženja Jugoslovenskih Jevreja u SAD (*Association of Yugoslav Jews in United States Inc.*), bio posebno angažovan na organizovanju pomoći za preživeli jugoslovenske Jevreje. Postao je i jugoslovenski predstavnik u Svetskom Jevrejskom Kongresu (*World Jewish Congress*) (uz P. Najbergera, A. Judića, R. Smucera i M. Sternberga).¹³ Iskoristio je tokom rata u više mahova svoj uticaj, obraćajući se jugoslovenskoj izbegličkoj vladi i predstavniku Vatikana u SAD (nuncije *Cicognani*) ili savezničkim vladama, tražeći da podrže akcije za pružanje pomoći jevrejskim izbeglicama i internircima.¹⁴

Posle Drugog svetskog rata ostao je da živi u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je do smrti u dubokoj starosti 1979. godine bio središna ličnost i duhovni autoritet male iseljeničke zajednice jugoslovenskih Jevreja.¹⁵

9 Nebojša Popović, "Nezavisni Orden (red) Bene Berit, u Kraljevini Srbiji i Kraljevini SHS (Jugoslaviji) 1911-1940. godine", *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. II, sv. 2, 1995, str. 223, nap. 16.

10 Freidenreich-Pass, n.d.

11 Isto, str. 175.

12 AJ Ambasada Kraljevine Jugoslavije Vašington, konzularna arhiva, f. 3, dosije dr Isaac Alkalaj, A. No. 1172, 11. decembar 1944. godine.

13 AJ 103-214-215, f. 43, pov. br. 4598, ministar poljoprivrede, snabdevanja ishrane Branko Čubrilović min. inostranih poslova Milanu Grolu. 12. avgust 1942. godine.

14 AJ 103-214-215, f. 43, pov. br. 149, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu Konstantin Fotić jugoslovenskoj vladi, 8. mart 1943. godine.

15 D.A. Noel (Ženi Lebl), n.d, str. 42.

NAŠI DOŽIVLJAJI I UTISCI O POSLEDNJIM DOGAĐAJIMA U JUGOSLAVIJI¹

6 aprila u Beogradu
od 9-23. aprila u Jagodini
od 23-30 aprila u Nišu
od 30-aprila do 25 maja u Pirotu
od 26 maja do 18 juna u Sofiji

I

Preokret 27 marta došao je posle čitavih nedelja duboke depresije koja je graničila očajanjem. Ma da štampa i radio nisu davali nikakva obaveštenja o našim odnosima sa Nemačkom, cela javnost je znala i osećala da se sad rešava sudbina Jugoslavije i svih nas. Ipak se do poslednjeg trenutka nije verovalo da će Jugoslavija prići Trojnom paktu. Govorilo se o nekom zasebnom sporazumu o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i Rajha. U tom verovanju su nas podržavale razne izjave pojedinih članova vlade, da vlada ulaže najveće napore da bi održala prijateljske odnose sa svim susedima te tako spasla zemlju ratnih strahota, vodeći na prvom mestu računa o časti i dostojanstvu nacije i države. O tekstu pakta kružile su najrazličitije vesti, a kako sa zvanične strane nije dato nikakvo konkretno obaveštenje, nervoza je sve više rasla. U to vreme Beograd je prosto preplavljen raznim protiv-nemačkim lecima i brošurama. Naročito je bila rasprostranjena u celoj zemlji, u svim slojevima brošura "Grobari Jugoslavije" u kojoj se, među ostalima napadaju Tadija Sondermajer, šef civilne aviacije i Dr. Gregorić, direktor Vremena koji je u poslednje vreme bio pravi diktator naše štampe i okupljao oko sebe razne plaćenike čiji članci sa potpisom trebalo je da daju izvesan značaj ideologiji koju su zastupali.

1 Arhiv Jugoslavije, Ambasada u Turskoj, f 37, strogo poverljivo, 231/1941. godine.

Jedan momenat koji je, po našem mišljenju, imao uticaja na razvoj događaja, bila je glavna godišnja skupština Udruženja rezervnih oficira i ratnika koja je trebalo da se održi jedan dan pre odlaska ministara u Beč. Kao nijedne godine pre toga na glavnu skupštinu došlo je oko 300 delegata iz Hrvatske. Uoči skupštine bila je zakazana sednica da bi se izabralo pretsedništvo koje treba da vodi skupštinu. Svi delegati okupili su se u velikoj sali Ratničkog doma. Komesar (Udruženje je zbog "protiv državnog rada", na zahtev Nemaca, bilo dobilo komesara) prekine sednicu za 15 minuta da bi se razne sekcije složile u izboru pretsedništva. Međutim, prošao je čitav sat a u salu se niko ne vraća. Sekcija hrvatskih delegata koja je zasebno večala, prišla je srpskoj sekciji zahtevajući, energično, da se ona saglasi s tim da se skupština ne održi u znak protesta protiv zaključenja pakta i da se usvajanjem jedne rezolucije u tom smislu delegati razidu. Posle više od jednog sata svi su se ponovo okupili u velikoj sali i na pitanje komesara, gde su toliko dugo, odgovorili pevanjem himne. Zatim je pročitana zajednička rezolucija, praćena burnim ovacijama Kralju i Otadžbini, međusobnim grljenjem i zaklinjanjem na drugarstvo i vernost do groba. Vest o tome da je inicijativa za rasturanje skupštine došla od Hrvata, raširila se munjevitom brzinom po celoj prestonici. Imali smo utisak da je, kao nikad u istoriji Jugoslavije, narod čvrsto povezan i ujedinjen pred zajedničkom opasnošću.

U utorak 25 marta, u dva časa popodne, radio Beograd prenosio je iz Beča svečan čin prilaska Jugoslavije Trojnom paktu i celu ceremoniju u dvorcu Belvedere. Svet je bio prosto poražen. U prvi mah nije se osećao ni revolt ni pobuna nego duboko očajanje da je sada sve izgubljeno i da spasa ni od kuda nema. Žalosno je bilo toga dana ići beogradskim ulicama. Ulice gotovo prazne, radnje prazne, kafane prazne a na malom broju prolaznika ogledala se duboka zabrinutost. Ali već idućeg dana svet je počeo da dolazi k sebi i ogorčenje je izbilo svom silinom. Ipak niko nije hteo da veruje u kapitulaciju. Govorilo se da će neki istaknuti političari da napuste zemlju, da obrazuju vladu u inostranstvu da će Nj. Sv. Patrijarh sa arhiepiskopom Nikolajem da organizuje pohod naroda na prestonicu. Toga dana došlo je do nereda u svima srednjim školama istovremeno. Đaci su dočekivali profesore pevanjem himne. Tražili su da im se čitaju francuske pesme ili priča o engleskoj istoriji a odbijali da ma šta drugo rade i na sve pokušaje profesora da ih privole na rad odgovarali da je sad, pošto su postali robovi, i tako svejedno. Na odmorima pokupovalo se mnogo novina sa slikama Cvetkovića i Hitlera, načinila velika lomača i zapalila uz pevanje himne i poklike Kralju. Direktori i profesori nisu ni pokušavali da to spreče. Drugog časa je već u svim odeljenjima na zidu visela Kraljeva slika okićena trobojkama a na tabli prikačene su slike Hitlera i Cvetkovića sa natpisom "dole izdajnici". Kroz sva odeljenja orilo se "bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob". Posle drugog časa jedno po jedno odeljenje pušteno je kućama. Učenice su se sačekivale po uglovima i onda zagrljene prolazile glavnim ulicama pevajući "Ropski nam se

kuju lanci, krvav nam se sprema boj". Toga dana raspuštene su sve škole a uveče je došlo do demonstracija na Kalemegdanu i Slaviji. Bilo je i mnogo hapšenja. Naročito je padalo u oči da se na ulicama nisu viđali oficiri. Docije smo saznali da je oficirima bio zabranjen izlaz iz kuća, odnosno kasarni. A kad bi koji oficir iz Ministarstva vojske prolazio ulicom bio je dočekivan uzvicima srednjoškolaca: skini sablju, nisi dostojan da je nosiš. Građani su odbijali da odgovaraju na pozdrave svojih prijatelja u uniformi, govoreći: ne poznajem te od kad si izdao. Grčki konzulat bio je prepun mladih ljudi između 17 i 20 godina koji su hteli da se prebace u Grčku i tamo bore kao dobrovoljci.

* * *

U tome raspoloženju osvanuo je 27 mart, sunčan i vedar, prvi proletni dan. Izgledalo nam je, posle čitavih nedelja utučenosti i depresije, kao dan spasenja, kao simbol jednog novog doba, simbol bolje i srećnije budućnosti jednog naroda koji zna da ceni svoju slobodu, koji hoće i mora da živi. Teško je verno opisati izgled Beograda toga dana. Čim se čulo za preokret sve su ulice okićene zastavama a mnoge i cvećem. Već u šest ujutru ulice su bile prepune sveta, seljaka u svečanom ruhu koji su neprestano pristizali iz okolnih sela, radnika, intelektualaca, đaka i građana, staro i mlado, sve je to bilo izašlo da da oduška svojoj radosti, sve se to uzajamno grlilo, plakalo, pevalo i klicalo. Toga dana pozdrav je bio "živeo Kralj, živela Jugoslavija", a svi ljudi i žene nosili su kokarde sa kraljevom slikom u sredini. Englesko, američko, rusko i grčko poslanstvo bili su prosto opsednuti. Pojedine grupe išle su od poslanstva, prodirale u dvorišta i igrale kola dočekivane od, do suza tronutih, šefova i osoblja legacija. Isto tako vilo se ogromno kolo celim skverom na Terazijama. U koliko je dan osvajao oduševljenje je sve više raslo. Obrazovane su povorke sa zastavama jugoslovenskim i savezničkim na čelu i išle prema centru, kličući Kralju, Otadžbini i vojsci i vičući protivu Hitlera i njegovih plaćenika. Nebrojani kamioni, autobusi i automobili, okićeni i prepuni sveta koji je stajao čak na krovovima i papučicama sa transparentima raznih natpisa prolazili su ulicama. Na mnogima od njih lepršala se crvena zastava i čuli uzvici: hoćemo pakt sa Sovjetskom Rusijom. Zvuci marševa sa radia mešali su se preko celog dana sa uzvicima i arijama poznatih rodoljubivih pesama sa ulica. Divan je bio Beograd toga dana, kada je svakome bilo dozvoljeno da na svoj način da oduška svome osećanju a ipak je sav taj raznovrstan svet bio ujedinjen istom radošću i istim oduševljenjem. – Toga dana na beogradskim ulicama nije bilo policije. Tu i tamo red su održavali vojnici u šlemovima koje je narod obasipao bombonama i cvećem. I dovoljno je bilo da jedan od njih umoli da se ovuda ili onuda ne prolazi pa da to more ljudi kao jedan čovek poslušno pođe naznačenim pravcem. Kao da je svaki pojedinac želeo da doprinese veličini i lepoti toga dana. Svakom oficiru skidala se kapa a svakom vojnom automobilu načinio put. – Oko 11 sati vanredna izdanja objavila su listu nove vlade. Novine su prosto razgrađljene.

Ljudi su u oduševljenju davali po 20 i 50 dinara ne tražeći kusura. "Živela prava narodna vlada", orilo se sa svih strana. Oko podne došlo je do velikih demonstracija pred Nemačkim saobraćajnim birooom. Na skveru pred Pozorištem bilo je toliko sveta da se formalno nije moglo ući. Prvo je vojska kamenicama razbila izloge a zatim je narod upao u unutrašnje prostorije.

Kroz prozore prvog i drugog sprata letela su akta, arhiva, kase, pisaće mašine i mašine za računanje, čilimi, kaputi, šampanjske flaše, slike i zastave uz burno klicanje mase i pogrdne uzvike na račun pete kolone, nemačke države i njenih vođa. Ta gomila predmeta je zatim svečano zapaljena. Jedan čovek stao je na prozor držeći veliku Hitlerovu sliku i zapalio jedan njen ugao. Slika je polako gorela a frenetično pljeskanje onih dole prolamalo se i dopiralo čak do drugih krajeva varoši. Zatim su dvojica izvukli nemačku zastavu sa kukastim krstom i zubima je rastrgli. – Istovremeno je razrušen i italijanski Enit i svi bioskopi koji su na programu imali nemačke i italijanske filmove. Po podne se talas oduševljenja sve više širio i rastao do pravog delirijuma. Ljudi su otvarali svoje radnje i bacali robu gomili. Oko osam sati stotine hiljada ljudi sleglo se u Knez Mihajlovu ulicu i na Terazije gde je sa jedne petospratnice jedan guslar pevao narodne pesme. Ko nije video Beograd 27 marta teško može sebi predstaviti kako izgleda uopšte, jednodušno i spontano oduševljenje celog jednog naroda. – Oko deset sati svet je umoljen da se u miru razide. Za pola sata sve su ulice bile prazne. Uopšte takva disciplina u času jedne prave nacionalne revolucije ne pamti se. Nije se čulo ni za jedan slučaj krađe ili tuče, a svakoj naredbi su se svi odmah i bez pogovora pokoravali. Idućeg dana Beograd je imao svoj normalni izgled. Verkehrsburo i Enit su opravljeni uz potrebna izvinjenja, škole su proradile, a svaki je vedar i zadovoljan pošao na svoj posao, i samo odlazak Nemaca i Talijana iz varoši nagoveštavao je tišinu pred buru.

II

Osvanula je najzad i kobna nedelja 6 aprila koja će u istoriji čovečanstva biti jedan dokaz više, kako tirani iskaljuju svoj gnev nad nenaoružanim ljudima, ženama i decom. Zato što je Beograd manifestovao svoju ljubav za Kralja, slobodu i nezavisnost trebalo je da bude svirepo kažnjen. U svojoj proklamaciji, na dva sata pred bombardovanje Beograda, u 5 časova ujutru Hitler naredi slepim izvršiocima svoje volje da razore Beograd, "to zločinačko gnezdo". I tako je Beograd, iznenada i mučki napadnut, krvario iz hiljadu rana i postao najveći mučenik u ovoj svetskoj konflagraciji.

Beograđani su bili u potpunoj neobaveštenosti o tome šta im predstoji. Istina, izvesne pojave nagoveštavale su da je rat neizbežan. Intenzivno pozivanje rezervista na vežbu, učestalo sviranje ratnih marševa preko radia, a naročito ogorčena kampanja u nemačkoj štampi o tobožnjim nasiljima i zverstvima nad nemačkim življem u Jugoslaviji nagoveštavalo je buru (izaz-

valo je zabrinutost. Najveću nervozu prouzrokovalo je raspuštanje škola i ona se ispoljila u navali građanstva na železničku stanicu, u nameri da se evakuiše iz Beograda. Tih dana Beograd je izgledao kao prvog maja ili prvog novembra kad su selidbe mnogobrojne. To je, izgleda, nateralo merodavne da izdaju naređenje prema kome se iseljavanje iz Beograda zabranjuje, i samo veliki autoritet koji je vlada uživala i uverenje da vlada svakako zna šta čini, sprečili su paniku koju bi inače stvorila takva jedna naredba).²

I pored svih tih simptoma nije se verovalo da će tako naglo doći do otvorenog sukoba. Zamračenja nije bilo. Za nedelju je bio zakazan niz raznih priredbi a objavljeno venčanje kćeri potpredsednika vlade za taj isti dan razuverilo je i nacrnje pesimiste da je opasnost blizu. U subotu, petog aprila uveče, objavljeno je preko radia da će se vršiti vežbe napada iz vazduha, te se naređuje beograđanima da se strogo drže uputstava, izdatih u tom smislu. Još iste večeri objavljeno je da su ukinuta sva ograničenja i da svaki može putovati bez naročite dozvole. U nedelju u 6.45 ujutru radio je davao narodne pesme a zaprepaščenju nije bilo kraja kada su, u sedam časova, zatrubile sirene i narod se odmah zatim uverio da se ne radi o vežbi već o istinskom napadu neprijatelja i da je rat već tu.

Kad smo posle prvog bombardovanja koje je trajalo oko 20 do 25 minuta, izašli iz svojih nezaštićenih skloništa, imali smo videti sav užas koji je taj prvi napad pričinio. Pošto se velika masa sveta nalazila po pijacama, to je ovaj prvi napad pored materijalne štete prouzrokovao veliki broj ljudskih žrtava. Videli su se teški ranjenici sa raznesenim udovima i drugim teškim povredama a svet je iz kuća istrčao na ulicu sa decom u naručju, sa bošćama na leđima, unezvereno gledajući i ne znajući šta će i kuda će. Mnogima su domovi bili razrušeni. U tom prvom napadu najviše je nastradao Dorćol i kraj oko železničke stanice. Električna centrala je odmah pogođena te je nestalo struje i vode. Dušanova ulica i ceo onaj kraj je potpuno razriven, šine izbačene i sve telefonske i električne žice pokidane. Naročito su stradali ljudi koji su se zatekli po pijacama i koji nisu na vreme našli skloništa. Nad Bajlonovom pijacom su se avioni sasvim nisko spustili i mitraljezima kosili svet koji je došao da pazari. Tamo je bilo užasnih prizora. Jedna žena je ležala mrtva sa korpom u jednoj i jednom dečijom rukom u drugoj ruci dok deteta nigde nije bilo. Takvih i sličnih prizora bilo je mnogo.

Na žalost pasivna odbrana od vazdušnog napada podbacila je u svakom pogledu. Nismo ni videli ni čuli da su ijedna od naših organizacija i odbora za zaštitu bili u stanju ma šta da urade i pomognu građanstvu. Modernih skloništa nije ni bilo a kako je vodovod odmah u početku prestao da funkcioniše, to su se požari, ni od koga gašeni, sve više raspirivali i širili usled jakog i toplog vetra koji je preko celog dana i cele noći duvao. Tako je

2 Pasmus u zagradama – precrtan u originalu.

narod, lišen svake organizovane pomoći, bio predat na milost i nemilost svojoj sudbini. Samo su mladi četnici, tu i tamo, hitali u pomoć. Oni su golim rukama gasili požare, izvlačili ranjenike ispod ruševina i obilazili sa gitarama skloništa, dižući svirkom i pesmom moral i hrabreći uplašene i klonule. Moramo primetiti u čast naših obveznika da smo videli ljude koji su za vreme najžešćeg bombardovanja ostavljali sve svoje i jurili s jednog mesta na drugo da se jave svojim komandama, iako opšta mobilizacija nije objavljena. Ali komande nije nigde bilo, kao što se u onoj zabuni i metežu uopšte nije znalo šta treba uraditi i kome se treba obratiti. I tako su mnogi obveznici otišli da na svoju ruku pronađu ma kakvu vojnu jedinicu kojoj bi se mogli priključiti.

Odmah posle prvog bombardovanja počela je evakuacija Beograda. Stanovnici su napuštali svoje domove odlazeći neki iz jednog kraja varoši u drugi a većina iz varoši na neko otvoreno mesto ili u selo. Mnogi su pak ostali, nadajući se da je najgore prošlo. Ali su tokom dana nailazile u talasima sve nove i nove formacije bombardera koji su zapaljivim bombama prouzrokovali tolike požare da nije bilo ulice u kojoj nije gorelo. Svi smo sa strahom gledali na noć koja nailazi bez svetlosti i bez vode, i onda nam je svima skoro bilo jasno da se u takvom paklu ne može ostati. Prvog dana bilo je pet napada iz vazduha od kojih je najžešći i najduži bio ona između 16 i 17 časova. Kaže se da je za vreme tog napada bilo nad Beogradom oko 250 aviona koji su bacali bombe do 1000 g težine.

Pred samu noć napustio je najveći broj beograđana varoš. Napustili smo i mi Beograd. Strašan je prizor davala naša prestonica te noći. Išli smo pešice po opustošenim ulicama: Jovanovom, Kn. Ljubice, Siminom, Francuskom, Jugovićevom, Dečanskom, Kosovskom i Kr. Aleksandra i jedino silni plamenovi kuća koje gore obasjavali su nam ulice koje su bile zakrčene ruševinama bombardovanih zgrada, isprepletanim žicama telefona i elektrike i gomilama stakla rasprskanih prozora. Često smo morali obilaziti ulice da bi izbegli da se koji zapaljeni zid ili koja greda u plamenu ne sruši na nas. Najteže je bilo kad bi odjednom zasvirale sirene a mi u ulici u kojoj je skoro svaka kuća bila oštećena (Dečanska), nismo znali gde da se sklonimo. Sretali smo gomile ljudi, žena i dece, koji su neodlučno stajali pred kućama i pitali prolaznike kuda će. Odgovor je bio uvek isti: ne znamo. Ni mi nismo znali kuda ćemo. Valjalo je samo ići dalje, što dalje iz tog pakla ruševina i požara. Tužan je bio naš Beograd te noći. Umesto svirke i veselja, kojima je inače obilovao, sad su se još samo, s vremena na vreme, čuli prigušeni zvuci sirena koje su objavljivale opet jedno bombardovanje. Trećeg dana posle bombardovanja, pričaju nam očevici, ulice su bile potpuno puste a tišina jeziva. Čulo se samo zavijanje izgladnelih i podivljalih mačaka i lavež pasa.

Idućeg dana mogle su se videti u bližoj i daljoj okolini Beograda, poglavito po raznim selima sreza vračarskog, čitave povorke izmučenih i iznurenih izbeglica. Neki od njih nosili su sobom najpotrebnije stvari, drugi svoju decu u naručju. Mnoge žene išle su bosa izranjavanih nogu od dugog

hodanja, u spavaćim košuljama, ogrnute samo nekom odećom koja im je u času bekstva bila prva na dohvat. U zabuni i metežu izgubili su se mnogi članovi porodice; roditelji su išli izbezumljeni tražeći svoju decu, a deca vrištala za izgubljenim roditeljima. Na putu smo sretali napuštene automobile, razbacane kufere koji se dalje nisu mogli nositi i dečija kolica koja je bilo nemoguće dalje gurati. Kad bi nailazili avioni koji su leteli u pravcu Beograda, povorka bi se rasturala a ljudi bi legali na zemlju i sklanjali se kud koji po džbunovima i ispod drveća.

Sela su bila prepuna izbeglica. U svakoj sobi bilo je po 40 do 50 ljudi, žena i dece koji nisu imali ni ležišta ni mesta za sedenje. Hrane skoro uopšte nije bilo a kad bi se teškom mukom pronašlo malo mleka plaćalo bi se za litar od 40 do 100 dinara. A kako je trećeg dana počela da pada kiša koja se postepeno pretvarala u sneg a hladnoća bivala sve veća, mnogi su počeli da se vraćaju u Beograd, jer su više voleli da ostanu u svojim domovima pod bilo kakvim uslovima no da se zloplate i potucaju od mesta do mesta. I tako je čitavo more ljudi lutalo po kaljanim i razlokanim seoskim drumovima, njivama i oranicama, jedni bežeći a drugi vraćajući se u Beograd. Mnogima je bio cilj da dođu do bilo kakvog mesta pored železničke pruge i pođu prema jugu, misleći da će najbolje biti zaštićeni onde gde je koncentracija naše vojske bila najveća. Od toga ih nije mogao zadržati nikakav napor i nikakva opasnost koja je pretila na takvom jednom putu.

Putovalo se, razume se, u zatvorenim i zamračenim furgonima. Napo-
lju je padao sneg kao usred zime. Članovi porodica pribijali su se jedno uz drugo da bi se zgrejali. Mi smo putovali iz sela Zuce do Velike Plane a odatle, promenivši voz, prema Nišu. U našem furgonu bila je, pored ostalih, jedna devojka koja je ležala ranjena i polu-onesvešćena u jednom uglu. Njeni roditelji ostali su pod ruševinama, a nju su susedi uspeli da izvuku i povelu sobom. Ona uopšte nije znala šta se oko nje zbiva i kuda je vode. Dalje je stajala jedna činovnica Min. finansija oteklih nogu, u opankama koje je u jednom selu teškom mukom nabavila. Sa nama u furgonu je takođe bio i jedan sedmi razred gimnazijalaca sa svojim profesorom, četničkim vojvodom koji je pošao za Skoplje s namerom da se priključi dobrovoljačkoj četi. Uopšte, mnogi roditelji slali su svoje sinove koji još ne behu vojni obveznici u četnike. – I pored hladnoće i gladi i svih preživelih užasa, raspoloženje na tom putu bilo je vedro i puno pouzdanja. Sretali smo mnogobrojne vojne vozove. Sjajna oprema naše vojske i oduševljenje s kojim se išlo u rat ulevalo nam je najlepše nade za našu stvar. Svaki vojni voz dočekivan je klicanjem onih u furgonima a oficiri i vojnici uzvraćali su pozdrave rečima: osvetićemo vas. U Markovcu stajali smo pet sati propuštajući vojne vozove sa municijom, topovima, mitraljezima, pontonima, sanitetom i komorom, sve to najnovije i na izgled najmodernije. Stizale su vesti o napredovanju naše vojske na svim frontovima i o tome da su Rusija i Turska ušle u rat. Sve to doprinelo je da talas oduševljenja pređe sa vojske na izbeglice i furgonom su, u prkos svih

preživelih patnji, hladnoće i gladi, odjeknule pesme "Hej, trubaču", "Sprem'te se, sprem'te četnici" i druge i one su razdragale sva srca. U takvom raspoloženju stigli smo u Jagodinu, 9. aprila uveče, gde nas je, kao grom iz vedra neba, pogodila vest da je Skoplje palo i da se pad Niša očekuje svakog časa.

III

Nade koje je naš narod polagao u svoju vojsku nisu se, na žalost, ostvarile. Naši sinovi koji su sa bezgraničnim oduševljenjem išli na vojnu dužnost našli su se odjednom pred neprijateljem kao zarobljenici, nemajući mogućnosti da pokažu svoje herojstvo i samopregrevanje.

Već desetog aprila neprijatelj je ušao u Jagodinu, dolazeći s juga, pošto je prethodno zauzeo Skoplje, Pirot, Niš i celu Moravsko-vargarsku dolinu. Jagodina se branila. Otpor nije dala vojska već mali broj građana i četnika. Desetog ujutru uhvaćen je u Jagodini jedan neprijateljski automobil sa emisionom stanicom čiji je zadatak bio da stvori pometnju izdavanjem lažnih naredaba. Iz toga automobila data je naredba našoj vojsci da se povuče. I odista u noći između 9 i 10 aprila sva vojska iz Jagodine povukla se na Crni Vrh. Kad su rano u zoru pojave padobranaca koji su pokušali da zauzmu poštu i druge javne zgrade, jasno nagovestile dolazak neprijatelja, omladini je iz sreza razdeljeno oružje i jagodinci se reše da brane grad. Malo docnije dovučena su i dva topa u centar grada a nekoliko mitraljeza postavljeno je po krovovima kuća. Oko 9 časova otpočela je jaka pucnjava koja je trajala tri časa. Topovi i mitraljezi bili su učutkani, malobrojna posada pokošena i neprijatelj je ušao u grad.

Svoj otpor Jagodina je platila sa oko sto žrtava. Najveći broj tih žrtava bili su građani oba pola. Jedna devojka, jedinica u majke, poginula je u podrumu kuda se bila sklonila. Nemački vojnici upali su u podrum tražeći našu vojsku i pucali nasumice u mrak. Videći nevinu žrtvu, jedan od njih podigne je, odvede je njenoj majci, položi na pod i rečima: "Izvinite, bila je greška," udalji se.

Na putu za Jagodinu motorizovane jedinice kosile su sve pred sobom. Tako je poginuo i mladi Tajtacak sa tri druga, iskreno ožaljen od cele Jagodine. Na glas da je njegovo mesto tobože bombardovano i da je u plamenu, pohitao je sa drugovima iz Čuprije sa vatrogasnim kolima da gasi požar. Na putu ga sustignu neprijateljski tenkovi koji razmrskaju kola a njega i njegove drugove pogube.

U hotelu koji je brzo morao biti ispražnjen da bi se u njega uselio glavni stan neprijatelja, među ostalim gostima, mahom izbeglicama, nalazila se i jedna mlada žena, bleđa, iznurena i namučena. Pričala nam je da je jedan dan posle porođaja sa novorođenčecom u naručju bežala iz Beograda i posle četiri dana pešačenja stigla u Jagodinu da bi ovde doživela opet strašnu pucnjavu i dolazak neprijatelja. Njen muž, oficir, ostao je da brani Beograd.

Posle ulaska neprijatelja Jagodina je imala izgled jedne opustošene varoši. Na velikom skveru nalazila su se dva razmrskana topa i lokva krvi poginulih vojnika koji su ih branili. U glavnoj ulici nije bilo ni jedne neoštećene kuće. Odmah čim su ušli u grad, nemački vojnici su obili sve radnje i odneli iz njih sve što se moglo nositi. Za tili čas su im kamioni bili prepuni. Pljačka je izvršena temeljno i sistematski a pola sata posle ulaska neprijatelja nije se u Jagodini ništa moglo naći. Ni privatne kuće nisu bile pošteđene. Odmah je bila izdata naredba da se sve oružje i municija preda. Naoružani vojnici vršili su pretres po svim kućama, tražeći tobož oružje a odnoseći sa sobom sve što im se dopalo. Ženama i devojkama koje bi zatekli na ulici skidali su prstenje i satove.

Odmah je uspostavljena komanda mesta koja je preuzela upravu grada. Bivši predsednik opštine i sreski načelnik osuđeni su na smrt in contumaciam, jer su organizovali otpor. Nekoliko najviđenijih građana, među njima i najstariji sveštenik, uhapšeni su kao taoci. U početku se sa njima postupalo vrlo grubo. Prvih noći izvodili su ih pod jakom stražom iz jednog pritvora u drugi, govoreći im da će ih sad streljati. Posle nekoliko dana su pušteni. Obrazovana je isto tako i opštinska uprava a za predsednika imenovan tamošnji industrijalac Mesić, Namac. Sledovale su jedna naredba za drugom a sve su završavale pretnjom smrtne kazne za najmanju neposlušnost. Pretilo se ne samo streljanjem prestupnika već i pogubljenjem deset istaknutih građana dotičnog mesta, pa čak i istrebljenjem i raseljavanjem čitavih naselja. Te pretnje su i izvršivane. Naredbe su štampane na nemačkom jeziku sa srpskim prevodom. Iz tih prevoda mogli smo zaključiti da ih nije napisao nijedan Srbin, jer je jezik bio vrlo nakaradan.

Mora da je neprijatelj za invaziju naše zemlje odredio velike kontigente svoje vojske. Samo kroz Jagodinu od prvog trenutka pa za čitava tri dana niz tenkova, motornih vozila, kamiona i raznih drugih vozila nije se uopšte prekidao. Sve je to išlo brzinom od 50 do 60 km na sat u pravcu Beograda, koji je, tri dana posle Jagodine, pao u ruke neprijatelju. Kako bi koja kolona nailazila, upadali bi vojnici u privatne stanove, u svako doba dana i noći rekvirirajući sobe i ležišta za prenočište. tako je svaka kuća u Jagodini postala pravi han u koji su vojnici po svojoj volji ulazili i izlazili, jedni ustupajući mesto drugima. To je bilo najnesnosnije i najteže za stanovništvo.

Sve je narod primao hladnokrvno, jer je sećanje na 27 mart olakšavalo sve patnje i sva stradanja. Ropstvo je ropstvo, govorio je, treba izdržati i čekati oslobođenje. A da će oslobođenje doći, u to nije sumnjao. Tu nadu svaki je gledao da podrži čime je god mogao. Svi oni koji su imali radio aparate, nisu propuštali ni jednu emisiju vesti iz Londona, Atine i Ankare. Napolju su šetali vojnici u šlemovima a unutra, u zamračenoj sobi, sa ćebadima prebačenim preko radia, slušali su se izveštaji koji hrabre. Pri tome se vodilo računa i o eventualnim iznenađenjima. Jedan je čuvao stražu a drugi pumpao vodu kako ni najmanji šum radia ne bi dopro do ulice. Pričali su nam isto

tako da su seljaci svih okolnih sela, uz pomoć učitelja montirali radio aparate u stabla negde duboko u planini. Svake večeri dežurala su dvojica. Idućeg jutra celo je selo znalo najnovije vesti iz Londona.

Stari sveštenik zaustavljao je ljude na ulici opominjući svakog pojedinca da će ga sustići kazna još na ovome svetu ako Nemcima pokaže svoga bližnjeg pa bio mu on i najveći neprijatelj.

Prvog dana Uskrsa, na deset dana po ulaska neprijatelja u Jagodinu, održana je služba u crkvi koja je bila prepuna vernika. Posle službe stari prota, tek pušten iz pritvora, održao je govor o smrti i vaskrsenju potstičući verne na istrajnost u ovim danima iskušenja. Svoju reč završio je sveštenik uzvikom: da živi naš mladi kralj Petar II, da živi slobodna Jugoslavija.

IV

U Jagodini nismo stigli da dočekamo rad Gestapoa, jer smo na vreme otišli odande. Ali smo zato imali vremena da upoznamo svu perfidnost te zloglasne policije u Nišu. Gestapo sačinjavaju, pored činovnika iz Rajha, pripadnici manjina u našoj zemlji. Oni korektno vladaju našim jezikom i odlično poznaju mesne prilike kao i sve privatne odnose u građanstvu, u mestima u kojima žive. Oni nose naročitu uniformu, mrku košulju i crnu mašnu. Gestapo je u Nišu počeo da dejstvuje 28. aprila. Rekvirirajući, po svome dolasku, potrebne prostorije za svoju delatnost, on se odmah dao na posao. Već način na koji je rekvizicija izvršena jasno govori o svoj njegovoj brutalnosti i nečovečnosti. Domaćinu rekviriranog stana naređeno je da u roku od 2 sata napusti stan i preda sve ključeve a on se lično svojim životom čini odgovornim za najmanji predmet koji bi iz kuće nestao. Rad Gestapov otpočeo je premetačinama u svim ustanovama, društvima i mnogim privatnim kućama. Njegovi članovi zahtevali su da mi se iznesu sve pojedinosti o radu društava, interesujući se naročito za veličinu raspoloživih novčanih iznosa koje su odmah konfiskovali. Ali je njihov glavni zadatak bio da moralnim i fizičkim mučenjima uliju strah i trepet stanovništvu te da na tome zasnuju svoj autoritet. O nedelima Gestapa u Beogradu, Smederevu, Vršcu i drugim mestima stizale su najuzasnije vesti. Najviše su njegova zverstva imali da iskuse naši jevrejski građani koji su okrivljeni da su oni vinovnici događaja 27 marta i demonstracije protivu Nemaca. Svima Jevrejima razdeljene su žute trake koje moraju da nose pod pretnjom smrtne kazne. Jevreji muškarci od 16 do 60 i žene od 16 do 45 godina poslani su na prinudni rad. Od 7-18 časova neprekidno rade muškarci na raščišćavanju ulica, izvlačenju leševa i čišćenju kanala i nužnika pod udarcima kundaka i vojničkih čizama, dok su žene i devojke upućene kao sobarice nemačkim oficirima i vojnicima, kao pralje i radnice za pranje kasarni i čišćenje prozora na svim javnim zgradama. Osim toga svakom prolazniku na ulici bilo je dopušteno da nosioce žute trake koji se vraćao sa prinudnog rada odvuče svojoj kući i onde ga upotrebi za bilo

kakav posao. Još su Jevreji, posle rada, imali da idu u Topčider ili drugo udaljeno mesto da bi dovukli vodu za vojsku i ostalo građanstvo, dok bi sebe imali snabdeti vodom samo između 6 i 7 časova ujutru. Ovo stanje je nešto ublaženo pošto je jevrejska opština isplatila nametnute joj kontribucije koje su u Beogradu iznosile prvo 5 a zatim još 10 miliona dinara a koja je suma među građanima teškom mukom skupljena prodajom nekretnina. Izdate su odmah naredbe po kojima se Jevrejima zabranjuje svako privređivanje. Sve jevrejske radnje zapečaćene su a sopstvenicima zabranjen svaki prilaz. Bilo je slučajeva da su neki hteli da uđu u svoju radnju i ti su bili egzemplarno streljani kao pljačkaši. Jevrejima nije dopušteno da se voze taksijem ili tramvajem a nabavljanje namirnica dozvoljeno je samo između 10.30 i 11.30 časova. Svi istaknuti jevrejski građani odmah su pohapšeni a mnogi od njih deportovani u koncentracione logore u Nemačkoj. Više porodica je bez igde ičega izbačeno iz svojih stanova i dvadeset i više duša primorano je da živi u jednoj ili dve sobe. Ukoliko bi koji stan imao više soba, one su rekvirirane. Namučenom i zastrašenom jevrejskom življu nanose se još i druge svireposti. Za svoju šalu i zabavu uzimaju Nemci po nekog starijeg čoveka, postavljaju ga ispred automobila i primoravaju da ispred njega trči dok automobil pušta sve veću i veću brzinu. Jadnik mora da juri dok ne sustane i ne padne na opšti smeh i iveseljavanje Nemaca. Nije retka pojava da Nemci revolverima nateraju dva Jevrejina da se međusobno tuku. Takvu tuču snimaju foto-reporteri i šalju svojim listovima. Nije onda ni čudo da su samoubistva među jevrejskim građanima sve češća. Naročito su noći strašne. Naoružani pripadnici pete kolone, meštani u civilu, upadaju u stanove, razvaljuju ormane, odnose sa sobom sve što nađu u novcu i stvarima i odvođe muške članove koji se često ne vraćaju. Da pod takvim okolnostima Jevreji još uopšte mogu nekako da žive, ako se to zove život, imaju da zahvale svojim sugrađanima nejevrejima koji gledaju da im na bilo kakav način pomognu i olakšaju njihovu tešku sudbinu. Pričaju da jedan pravoslavni sveštenik zaustavlja na ulici u Beogradu svakog Jevrejina koga sretne, blagosilja ga, hrabri i veli mu: "Nosi tu žutu traku ponosno i uzdignute glave kao da je Karađorđeva zvezda".

Ni u Nišu nije bilo mnogo bolje. I ovde je odmah uhapšeno sedamdesetoro najuglednijih građana Srba a među njima i jevrejski sveštenik i pretседnik jevrejske opštine. Ukoliko smo naknadno autentično doznali ti su se ljudi još 18 juna nalaze u zatvoru a verovatno još ni danas nisu pušteni, jer su naknadno sve mere Gestapoa, preduzete u Beogradu i u drugim mestima, uvedene i u Nišu.

Ono što nas je u Nišu najviše iznenadilo bilo je slobodno kretanje mnogih naših oficira u jugoslovenskoj uniformi sa belom trakom i nemačkim znakom oko ruke. Njihova spoljašnost i njihovo držanje potpuno su odskakali od izgleda zarobljenih oficira koje smo videli pri njihovom transportovanju kroz Niš. I dok su mnogobrojne žene i ljudi u Nišu strahovali za sudbinu svoje braće, muževa i sinova, ne znajući ništa o njima, oni su, prijatno raspoloženi,

slobodno šetali ulicama, ulazili i izlazili iz Banovine, pretvorene u glavni stan nemačke komande, i pozdravljali Gestapo i druge Nemce sa "hajl". Iste takve oficire sretali smo i u Sofiji.

V

Pošlo nam je za rukom da izmaknemo Gestapou i tako smo 30. aprila stigli u Pirot. Nismo osetili da postoji neka granica između Niša i Pirotu iako je Pirot sa celom okolinom bio u bugarskim rukama. Putovalo se na osnovu objava koje je izdavala nemačka komanda. Inače se od putnika nisu tražile nikakve isprave niti vozne karte. Na železničkoj stanici u Nišu saobraćajni red održavala je, pored nemačke, i bugarska vojska, dok u varoši nije bilo nijednog bugarskog vojnika. Za razliku od mesta koja su držali Nemci, Pirot je imao gotovo normalan izgled. Borbe nije ni bilo a na prvi pogled osetilo se da je neprijatelj tu samo po praznim radnjama koje su Nemci opljačkali u prolazu. Oni su iz Pirotu i celog okruga, pored ostalih stvari, pokupili i svu vunu i sve kože koje su našli bilo u magacinima ili privatnim kućama, u gradu ili u selima. Inače Pirot nije stradao. Bugarske vlasti postupale su, protivno svakom očekivanju, sa građanstvom vrlo blago, lak su mu izlazile u susret u svakoj prilici u želji da im dokažu da dolaze kao "prijatelji" i "oslobodioci" i da tako pridobiju živalj za sebe. Docnije smo doznali da je okupatorskoj vojsci najstrožije bila zabranjena pljačka ili bilo kakvo uznemiravanje stanovništva. Ali, izgleda, da postupak nije bio svuda jednak. Čuli smo da se u južnoj Srbiji, poglavito u Štipu i Bitolju, naš živalj goni. Naši se kolonisti teraju iz svojih domova i obrađenih njiva i deportiraju goli i bosu u Srbiju. Razume se da su i u Pirotu svi činovnici odmah otpušteni i na njihova mesta dovedeni službenici iz Bugarske podrazumevajući tu i sveštenike. Najveća opasnost koja preti našem življu u predelima okupiranim od Bugara je težnja okupatora da potpuno odrodi srpski elemenat. Škole su zatvorene a čine se sve pripreme da nastava početkom nove školske godine bude na bugarskom jeziku. Poslednja školska godina se učenicima ne priznaje. Studenti sa univerziteta u Skoplju i Beogradu upućuju se u Sofiju da tamo nastave svoje studije. U tu svrhu čine im se razne olakšice i dele stipendije.

Ipak se jasno oseća da bugarska uprava naših okupiranih krajeva nije apsolutna, već podređene prirode. Bugari prema Nemcima igraju ulogu poslušnog slugu prema moćnom gospodaru. Uopšte smo stekli utisak da u pogledu dominacije Nemaca nema velike razlike između okupirane Jugoslavije i njima prijateljske Bugarske. Šta više, čuli smo iz ustiju nemačkih oficira sa kakvim se omalovažavanjem izražavaju o Bugarima. Bugarske vojne vlasti pokorno izvršavaju sve naredbe svojih nemačkih prijatelja, čak i onih nižih po rangu. Isti utisak stekli smo u Sofiji. Onde se nalazi nemački glavni stan za Jugo-istok. Stalno pristizanje novih kontigenata vojske i njeno snabdevanje

u zemlji izaziva osetnu oskudicu u svemu i zato su izrazi negodovanja na račun "velikih prijatelja" sve češći.

* * *

Ekonomski položaj naših zemalja okupiranih od Nemaca vrlo je ozbiljan. Pošto je zemlja temeljno opljačkana, izdata je naredba nemačkoj vojsci da za svu robu koju kupuje, bilo za sebe, bilo za državu nemački vojnik ima uredno da plati. I on plaća. Plaća novim ratnim markama koje se štampaju ne u Rajhu već u Srbiji. Za vojskom mogao je svaki posmatrač videti po koji automobil u kome je bila smeštena štamparija za umnožavanje novčanica. Na očigled celog sveta ispadaju u gomilama iz mašine nove ratne marke koje u celoj zemlji imaju kupovnu moć i kojima se seljaku plaća za njegove zdrave proizvode. Valja samo naglasiti da te iste marke u granicama Rajha nemaju nikakvu vrednost.

Naš dinar ostao je platežno sredstvo u privatnom saobraćaju kako u nemačkim tako i u bugarskim okupatorskim oblastima naše zemlje sve dok smo se mi tamo nalazili. U poslednje vreme Nemci su naredili udaranje žiga na naše novčanice, dok su Bugari izdali nalog da se sve jugoslovenske novčanice imaju deponovati u bugarsku Narodnu banku dok će se protiv vrednost u levovima odrediti naknadno i postepeno isplaćivati.

* * *

U Pirotu imali smo prilike da razgovaramo sa mnogim našim zarobljenicima koji su se vraćali iz raznih logora, poglavito iz Rumunije. Ti su zarobljenici poreklom iz Južne Srbije koji su, na traženje Bugara, pušteni na slobodu te su se sad vraćali svojim kućama. Svi bez razlike pričali su o teškim prilikama u kojima žive naši zarobljenici u nemačkom ropstvu. Pre svega, neprijatelj u postupku ne čini nikakvu razliku između oficira i običnog vojnika. Hrana je vrlo oskudna, po 200 g hleba dnevno na osobu. Za vreme transporta ostajali su zarobljenici po nekoliko dana bez hleba, pa čak i bez vode. Sprovodili su ih u prepunim furgonima koji se po nekoliko dana nisu otvarali. Pa i ovi oslobođeni zarobljenici s kojima smo govorili, iako pri povratku u nekoliko prihvaćeni od Bugara, izgledali su vrlo bedno. Prljavi, iscepani, iznureni, izgladneli, izmršaveli, sa nekim strašnim pogledom koji je rečito govorio o preživelim patnjama, oni ni sami nisu znali da li da se raduju ili žale svoje oslobođenje. Još mnogo strašnije bio je izgled onih zarobljenika koje su Nemci kroz Jagodinu, Niš i Piroto sprovodili dalje u ropstvo. To su uglavnom bili Srbi i Jevreji, jer su svi pripadnici manjina kao i svi koji su se izjasnili kao Hrvati, Slovenci ili Bugari odmah pušteni na slobodu. Vidali smo plombirane vozove kojima se nije moglo prići. Sprovodili su ih obično vrlo mladi i vrlo obesni oficiri koji bi na stanici pucali u gomilu ako bi svet i pored zabrane pokušao da se približi vagonima i zarobljenicima doturi kakvu ponudu. Doznali smo isto tako da je kroz Skoplje prošao jedan transport naših zarobljenika iz Grčke. Njihov zarobljenički brod naišao je na

minu i samo zahvaljujući požrtvovanju Grka polovina je spasena. U ovom transportu bilo je i oficira i vojnika bez odela a jedan pukovnik je viđen u donjem rublju kako se sprovodi u ropstvo.

Još manje utešne vesti stizale su iz Hrvatske i Bosne. Govorili smo sa vojnicima koji su posle sloma pobjegli da ne bi pali u ropstvo. Neki od njih dolazili su čak iz Dalmacije. Oni su kroz Hrvatsku putovali ležeći ispod vagona da ih ustaši ne bi pronašli i ubili. Pričali su o strašnom teroru koji ustaše vrše nad Srbima i Jevrejima. Pa i Hrvati, mačekovci izloženi su raznim gonjenjima. Oni koji su došli iz Hrvatske zahvaljuju za svoj život seljacima i građanima u Hrvatskoj koji su ih krili i snabdeli hranom i civilnim odelom.

* * *

Pored svih tirjumfa i pobeda nismo primetili kod nemačkih vojnika ni najmanje oduševljanje za ovaj rat. Na protiv, svi oni, izgleda da su siti ratovanja i da jedva čekaju da se vrata kućama. O takvom raspoloženju nemačkih vojnika imali smo prilike sami da se uverimo a to isto pričali su sa raznih strana nezavisno jedni od drugih svi oni koji su došli u bilo kakav dodir sa nemačkom vojskom. Bekstva iz vojske ima toliko da su vojne vlasti bile primorane da izdaju naredbu u kojoj se preti smrtnom kaznom svakome ko proda ili pokloni civilno odelo nemačkom vojniku. Naročito porazno utiču na nemačke vojnike vesti o stalnom bobmardovanju njihovih varoši od strane Engleza. "Kakve koristi imam ja od svega ovoga, kad već dve godine ne vidim svoju porodicu i u opšte ne znam da li je još u životu. Pričaju da je kraj u kome stanujem potpuno razoren". "Šta me čeka kad se posle dve godine potucanja po tuđem svetu vratim kući, kad mi je imanje potpuno upropašćeno". "Svejedno da li poginuo od ove bombe ili koje druge, da li ovde ili na drugom mestu, jedanput se umire, svejedno gde i kad". "Rat mi je već došao do grla, samo da mi je da skinem jednom tu uniformu". Tako govore mladi nemački vojnici, gotovo deca, koji kao pobednici ulaze u jednu osvojenu zemlju. U Pirotu su dva oficira izvršila samoubistvo, ostavljajući pisma u kojima vele da su im porodice nastradale od bobmardovanja, te više nemaju za šta da žive. U Skoplju se desio isti slučaj.

I ona toliko hvaljena disciplinan nemačke vojske izgleda da je usled pljačke i potpunog nepoštovanja tuđe svojine u mnogome popustila. Doznali smo da nemački vojnik sa opljačkanim stvarima vodi pravu trgovinu i prodaje često najskupocenije predmete u bescenje da bi došao do para. U težnji za bogatstvom on se čak ne libi da ošteti svoga boga, svoju državu. Tenkovski benzin prodaju vojnici u Bugarskoj građanima za skupe pare a prilikom državnih nabavki traže od trgovca da im izda veći račun a razliku isplaćenu unapred zadržavaju sebi.

To su naši utisci i doživljaji iz okupiranih krajeva.

* * *

Pri kraju još jednu reč o našoj vojsci. Za ceo naš narod velika je misterija da naša vojska ni na jednom frontu nije dala ozbiljna otpora, da je okupacija cele zemlje izvršena za srazmerno tako kratko vreme i da je prodor neprijatelja bez velikih okršaja došao baš sa one strane koja je po mišljenju svih bila najbolje zaštićena. Nije na nama da odgonetnemo tu misteriju i pronađemo dublje razloge totalnog poraza one vojske koja nosi tolike sjajne tradicije, koja važi pred celim svetom kao najhrabrija i koja je i ovog puta sa toliko oduševljenja pošla u rat. O tome će izveštaj stručnjaka i istorija dati svoj sud. Mi samo možemo da iznesemo ono što smo neposredno čuli od oficira i vojnika koji su bili na frontu. Iz svih iskaza možemo da zaključimo da naša vojska nije mogla da odgovori svome zadatku iz sledećih razloga: 1. najbolnija je pojava otcepljenje Hrvatske i defetizam u vojsci pristalica "novog poretka" u njoj; 2. okolnost da naša vojska po svome sastavu nije bila potpuno homogena te je usled toga rat pete kolone bio umnogome olakšan; 3. nedostatak vremena novoj državnoj upravi da u vojsci izvrši potrebnu reorganizaciju i da na odgovorne položaje postavi ljude u koje bi se moglo potpuno pouzdati. Usled svega toga u ovom ratu sabotaža u našoj vojsci sprečila je svaku operaciju i svaki ozbiljniji otpor. Tenkovi neprijateljski se približuju, niži oficiri hoće da stupe u borbu, a komandant izjavljuje da nema naredenje za paljbu. Ili, spremaju se topovi za dejstvo a sanduci municije su prazni ili su u njima metci za topove sasvim drugog kalibra. To su bile svakodnevne pojave u ovom ratu.

Ali iz poraza kao i iz slave narod crpe iskustvo za svoju budućnost i našem narodu biće ova invazija neprijatelja jedan momenta kako treba ubuduće raditi za svoj nacionalni život da bi vaskrsao i pošao putem slave, sreće i napretka.